

О идејама и књигама
On ideas and books

Латинка Перовић, *Откривање Ровинског, П. А. Ровински: Црна Гора у прошлости и садашњости, Народна библиотека „Бурђе Црнојевић”, Цетиње - Сремски Карловци 1994*
Latinka Perović, *Discovering Rovinsky* 306-309

Коста Николић, *Нова историја – изазови и ограничења, Могућности методолошког одређења историјске науке ироучавањем микроисторије (Поводом књиге Ђорђа Спанковића Изазов нове историје, II, НИУ „Војска”, Београд, 1994, стр. 290)*
Kosta Nikolić, *New history: challenges and limitations* 310-316

Подаци о ауторима
Notes on authors

317

СТУДИЈЕ
ESSAYS

Сима М. Ђурковић

УДК 316.343(=861)(091)

Почети социјалне хијерархије у Срба¹

У неким старим српским рукописима међу саставима који припадају жанру „питања и одговора”, налази се и питање о томе на којим људима цео свет почива – коме следи одговор да су то: поп, ратар и војник, с образложењем: „поп моли Бога за цео свет, а ратар храни и попа и војника, а војник брани и попа и ратара”². Та метафора је била врло популарна и раширена у средњем веку баш као и жанр „питања и одговора”, заступљен и у латинским и грчким рукописима. Трочлана деоба друштва на делове повезане и упућене на сарадњу има веома дубоке корене.

Њеној наивности ћемо се подсмехнути не запажајући, међутим, да нису много бољи ни учени описи друштва из наших уџбеника са супротстављеним феудалцем и кметом, са протезањем три сталежа (свештенство, племство, грађанство) од предвечерја француске револуције уназад до зрелог, па и раног средњег века. Проблем је у томе што се губи из вида чињеница да су се тек

1 Полазна тачка овог прегледа проблема ране социјалне историје је у једном старом тексту (1979): *Continuité et rupture des hiérarchies: le cas des villes dalmates et de leur arrière-pays*, припремљеном за научни скуп који је ту тему разматрао у компаративном светлу: *Gerarchie economica e gerarchie sociali secoli XII-XVIII*, Atti della „Dodicesima Settimana di Studi” 18-23 Aprile 1980, a cura di A. Guarducci, Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini”, Prato, serie II vol. 12, Firenze 1990 (pp. 73-89). Имајући у виду целину програма (30 позваних референата и „округли сто”), тежиште сам ставио на поређење друштава јадранских обалских градова и њиховог залеђа, сада међутим, враћајући се теми, настојао сам уважити угао гледања Годишњака за социјалну историју, па је у центар дошао простор на коме се образовало српско средњовековно друштво, а тежиште је на поређењу између ранијег (до XIV столећа) и каснијег периода. Библиографски апарат о градовима је обимнији и потпунији у цитираној расправи на француском, док ће позни период развоја српског друштва (XIV-XV век) бити приказан у другом оквиру.

2 С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*, Београд 1904, стр. 527. У шири контекст тај извор је ставио Ј. Мавроматис, *О идеји монархије у средњовековној Србији*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, Децембар 1987, Београд 1991, стр. 67-64. Троделна подела као оквир за описивање српског „недовршеног друштва” у S. Ćirković, *I Serbi nel medioevo*, trad. L. Costantini, Corpus bizantino slavo, Jaca Book, Milano 1992, pp. 193-210.

релативно касно развили пространи оквири у којима је могућ један исти тип поделе који даје масовне и релативно хомогене друштвене слојеве. Таквој подели друштва претходи једна друга, која је последица разбијености на велики број засебних целина (племена, регија, места, група са посебним правима).

Процеси унутар таквих целина, па и раслојавање и успостављање хијерархије, не теку ни истовремено, ни паралелно, нити доводе увек до једнаких резултата. Реалности средњовековног друштва тешко се можемо приближити без представе о првобитној испреграђености простора и раздробљености делова популације која ће у току дугог развоја дати народ као релативно велику и страну целину. Нестајање преграда и ишчезавање разлика у друштвеној је динамици исто толико колико и настајање уједначених услова развоја и појава онога што је заједничко или што се перципира као заједничко.

Једна од највећих препрека на путу разумевања и тачног описивања средњовековног друштва јесте прећутна претпоставка да се и у раним периодима европске историје могу одвојено посматрати сфера државе и сфера друштва, која би се испољавала првенствено у чиниоцима економског живота који аутономно делују. Држава се у том релативно рецентном начину гледања види као нека врста љуштуре унутар које се развија друштво. Два одвојена елемента се узајамно условљавају, понекад долази до трења и велики део политичке динамике има свој извор у међусобним односима државе и друштва. Можда такво виђење релативно тачно рефлектује односе у модерном свету, у средњем веку такво подвајање није оправдано, јер су и друштвена артикулација и услови економског деловања непосредно повезани са политичком силом. Без господарења људима нема економисања ни власништва над земљом, без политичке силе нема услова за појаву владајућег слоја. Ко хоће да разуме друштво средњег века, мора поглед усмерити према онима који постављају преграде, који прописују правила, који намећу обавезе, мора настојати да пажљиво прати како се споро и постепено долази до трајних односа, да сагледа како се успостављају структуре које каналишу и униформишу начин примењивања силе. Уколико државе постају стабилније и трајније, уколико је више институција у њима, утолико и поделеност друштва изразитија, уједначенија и трајнија.

Друштва на територији Балкана су у извесном смислу захвална за проучавање, јер омогућавају да се контрастивно посматра стара добро организована држава, каква је било Римско царство, у судару са светом насталих, нестабилних „склавинија“, насталих од одломака некадашњих словенских већих скупина (племена формираних пре великих миграција). Ту предност, међутим, умањује веома танка изворна подлога, јер је од тога света мало шта остало, толико мало да није довољно ни за реконструкцију карте распостиранија „склавинија“. Ипак, кад се заједно узме све чиме се располаже са ширег простора и из дужег раздобља, могу се назрети бар опште контуре.³

³ Веома се споро и постепено долазило до тачног тумачења термина склавиније, који се везивао за поједине области (Влашка низија, залеђе Солуна). Пут је прокрчио G. Ostrogorsky, *Byzantium and The South Slavs*, *The Slavonic and East European Review* 42 (1963) 1-14 (= *Jugoslavenski istorijski časopis* 1 (1963) 3-13; Сабрана дела IV, 3-14). Како једну Sclavania познаје и Адам Бременски, а попис тзв. Баварског географа бележи 58 индивидуално перципираних политичких или племенских целина, великом већином словенских, јасно је да су *sklavinije* карактеристичне за цео словенски простор.

Кад се пажња посвети западном крилу словенског дела балканског простора, уочавају се два момента: подвојеност између насеља на јадранској обали, романских по становништву са континуитетом градског живота, и њиховог непосредног залеђа насељеног Словенима од почетка VII века. Та два елемента су столећима у контакту, али остају раздвојени као уље и вода. Други битан моменат, преломног значаја, јесте христјанизација Словена. Увођење у хришћанство долази у време раздвојености на већи број „склавинија“, од којих свака има своје кнежеве, центре власти и од њих зависне хијерархије. Све њих је нова вера снабдела новом харизмом. Већ су византијски савременици повезивали у чвор: покрштавање, успостављање царске власти и легитимисање затечених владарских родова. Хвалећи подвиге свога деде, цара Василија I, цар Константин VII Порфирогенит прича да је цар наредио „када су сви добили божанско крштење и дошли под ромејску власт“ да „владају архонти из редова њихових саплеменика“ и то они „које сами изаберу и на одговарајући начин устоличе“.⁴

Али христјанизација је на друштвену структуру деловала и непосредније, тиме што је издвојила сегмент оних који чине цркву и служе цркви, и који се од остатка разликује примљеним заветом или посвећивањем, друкчијом одећом, начином живота и издвојеним становањем (кад су у питању монаси и припадници црквене хијерархије). Строга правила и услови примања, особено живљење по посебном праву, чине да овај део друштва буде сличан ономе што се у нашем свету замишља и поима као *касија*. Како је ред по коме је свештенство/духовништво устројено одавно раније устаљен, он се прихвата готов и у новопокрштеним срединама делује као образац организације, хијерархије, субординације, а припадајући широј целини, хришћанска црквена организација сваке поједине земље представља и значајан елемент интеграције.

Хришћанство доноси и усађује свој поглед на свет и хришћанску васељену којој је на челу цар Ромеја, оно ставља поделу хришћанин-нехришћанин изнад поделе на Римљане и варваре, чак изнад поделе на господаре и робове, коју познаје из својих текстова насталих у време царства. Хришћански напори се неизбежно сударају са реалношћу другачијих подела, што у врло ретким случајевима оставља трагове у текстовима и даје изванредан увид у друштвену динамику.⁵

Друштвени развој паганског периода и током првог столећа хришћанског живота достигао је до степена раслојености који је грубо одговарао ономе што се налази у библијским и литургијским текстовима, тако да су термини из религијозног речника могли наћи кореспонденцију у друштвеној реалности и утицати на перцепцију те реалности. У горњем делу поједине скупине нашли су се: *кнез, жуџан, ђосџодин, владика, војевода, бољар, велмуж, па и власџел*, у оном нижем *људин, чељадин, ойрок, раб, служа, хлай и др.* Језик најранијих преведених византијских правних споменика као што су *Еклоџа* и *Закон судњи људем* утицао је такође на сагледавање и разликовање друштвених слојева и

⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, 126; Византијски извори за историју народа Југославије II, приредио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 16-17.

⁵ О христјанизацији балканских Словена се мало зна, јер је изворна грађа веома оскудна. Уп. А. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1972; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London 1971 (= Византијски комонвелт. Источна Европа 500-1453, Београд 1993).

положаја. Паралелизми запажени у удаљеним и међусобно неповезаним друштвима са словенским литургијским језиком имају бар један део корена у том периоду учења.

Једва да се може сумњати у то да су Словени насељени на тлу Римског царства до средине X века доспели у стање раслојености и диференцираности које је омогућавало и оправдавало препознавање и идентификовање главних делова: онога који је чинио цркву, онога који је ратовао и господарио, онога који је служио и радио. Елементи популарне трочлане поделе су већ били ту. Али не смемо се заваравати веровањем да је том поделом било обухваћено цело друштво и да су његови делови били на исти начин разграничени, једнако трајни и стабилни. Слој господара је сигурно зависио од власти и могућности да примењује силу, од те могућности зависио му је опстанак; отуда су за његове припаднике веома важни били оквири у којима су своју надмоћ испољавали.

Захваљујући спису цара Константина VII Порфирогенита знамо за неколико кнежевина са владарима, династијама, територијом, са моћним породицама. Ту су Хрватска, Крштена Србија, затим дуж обале кнежевине Неретљана, Захумљана, Травуњана, Дукљана, даље у унутрашњости Морављана, чији се архонт спомиње. Цар Константин не прича о Словенима на тлу Албаније, али се неке кнежевине и тамо дају препознати у именима и контурама каснијих византијских управних јединица. Те су кнежевине имале веома различите судбине, неке су дуже одолевале времену, неке су пале под византијску, друге под бугарску власт, углавном се нису одржале дуже од XII века.⁶

Услед дисконтинуитета у политичком развоју, смењивања структура власти, велики значај за социјалну историју добија питање о судбини оних хијерархија које су се биле дотле усталиле у оквиру сваке од словенских државица. На првом месту је питање да ли су се и колико те хијерархије очувале или су биле збрисане на начин упоредив с оним што се десило са српским племством деспотског периода у време турског освајања.

Наследност је важан фактор, углавном карактеристичан за одржавање виших друштвених слојева, ипак нема у изворима основе за веровање да бисмо у X и XII веку у персоналном саставу, у породицама и братствима, имали претке оних који ће се појавити као *велможе* или *власћела* у повељама XIV и XV века, нема никаквог основа за претпоставку да би то била иста хијерархија само у ембрионалном виду. Додуше, стање извора је такво да се не располаже елементима за одлучан одговор, па ипак, питања се морају постављати макар и ради тога да бисмо у временима кад има више извора настојали препознати старије слојеве, и да бисмо били свесни ограничености оног исечка који познајемо и да бисмо избегли олака уопштавања.

Али пре но што приступимо тим каснијим боље осветљеним друштвима, посветимо мало пажње обалским насељима, одсеченим од залеђа у време досељевања Словена и присиљеним да „живе од мора“ како изричито каже већ споменути цар писац из средине X века. Било како да се разуме ова фраза, као одсеченост од земљорадње, упућеност на риболов и производњу соли, трговину

6 Већ наведеним студијама о византијско-словенским односима треба додати J. Ferluga, *Gli Slavi del sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, Slavi Occidentali e Meridionali nell' alto medioevo I, Settimane di studio XXX, Spoleto 1983, 303-343* (- *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzialverwaltung VI-XIII Jahrhundert, Amsterdam 1992*), а затим целокупну литературу о настајању византијских тема, затим о раној хрватској, српској и бугарској историји, која се може наћи у приручним делима.

и пловидбу, она подразумева услове за преживљавање и напредовање, који се у случају *Рађусиона* испољавују у чињеници да је насеље, настало од бегунаца, до средине X века три пута ширило своје зидине. Море је омогућавало међусобну везу тих насеља осуђених на изолованост, море им је омогућавало везу са Цариградом и одржавање византијске власти.⁷

Византија је том ниском обалских и острвских насеља управљала на тај начин што их је удруживала у управне јединице, прво *архоншије*, па затим *теме*. Цела обала је била под два центра *Јадером* и *Дирахујем*, чије су се међе јурисдикције сусретале негде јужно од Боке (Будва и Бар су припадали Драчу). С временом је баш успон *Рађусиона* од њега учинио нови центар окупљања, па је од почетка XI века постао седиште стратега нове теме Горње Далмације. По природи свога положаја теме дуж далматинске обале нису могле бити никакве стварне целине, није било континуитета територије осим на неким острвима.⁸ Сваки град се развијао за себе и у томе је методолошки интерес за нашу тему, парадигматичан за друштвене процесе онога доба. У стварности није било ничега што би одговарало термину далматинско друштво или византијско друштво, реално је било друштво сваког насеља и оно је раслојавање и хијерархизацију доживљавало за себе, не у исто време нити у једнаким конкретним условима.

Сваки од тих градова имао је своје особене везе са залеђем и како је у њима више континуитета и више докумената, у њима се могу наћи рефлексии односа са залеђем, које нема ни својих докумената ни толико континуитета. Судећи по неким моментима из историје градова, старе установе су се жилаво одржавале. Речит пример је трибут о коме говори цар Константин VII Порфирогенит, који је од времена цара Василија I (867-886) пренет са царевог намеаника на словенске кнежеве у залеђу: 10 литара злата су плаћали далматински градови кнезу Хрвата, а једну литру злата (= 72 златника) је *Рађусион* (Дубровник) плаћао кнезовима Захумља и Травуније, чије су се територије додиривале у непосредном залеђу града.⁹ У XIII веку затичемо у документима *магарисиум* или *могориш* као данак који се плаћа господи у залеђу и то у два вида хумски и требињски од по 60 перпера, што подразумева одржавање правног потраживања, устаљеног односа који се претворио у обичај, али и памћење на страни оних који су тај трибут примали.¹⁰

Случај је значајан утолико што је Дубравник од времена Стефана Немање са свих страна окружен територијом једне српске државе. Могориш као остатак времена и режима у коме је град имао за суседе више кнежевина представља и посредно сведочанство о континуитету и друштвеним снагама које су га одржавале. Међу таквим сведочанствима је и мешовити суд на граници, који се столећима одржавао, а од краја XII века забележен је у документима, док с

7 Литература о обалским градовима наведена је у мојој расправи (нап. 1) и у Ферјанчићевом коментару уз одломке из Константина Порфирогенита (Византијски извори II).

8 J. Ferluga, *L' amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978*, старија верзија; Византијска управа у Далмацији, Београд 1957. О Драчкој теми: J. Ferluga, *Драч и његова област од VII до почетка XIII века*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 5 (1986) 65-130 (= *Untersuchungen*, 477-563).

9 *De Administrando Imperio* ed Gy. Moravcsik, 146; Византијски извори за историју народа Југославије II, 36 (Б. Ферјанчић).

10 М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак, Провизијни браће Влатковића*, Глас СКА 168 (1935) 207-223.

краја XIII века имамо и опис његовог рада.¹¹ Он је за поданике некадањих кнежевина имао различита места састајања и полагања заклетве. Та су места остала и кад је мале кнежевине заменила пространа јединствена држава. При том је карактеристично да је станак са Травунијом добио улогу станка са Рашанима, онима из дубљег залеђа који су владали целом државом.

Сведочанства о континуитету у документима из каснијег доба добијају утолико већи значај што је сигурно дошло до прекида у развоју друштвених хијерархија из најстаријег периода. Хрватска је дошла под власт угарских краљева из арпадовске династије и под њиховим окриљем имала је простора за веома занимљив развој са социјалноисторијске тачке гледишта, али се њиме овом приликом нећемо бавити.

После потискивања византијске власти из Далмације (после 1180) градови из бивших тема добијају статус који одговара њиховом дотадањем самосталном индивидуалном развоју. Имали су своје приоре, комесе и епископе и дугу традицију у решавању својих проблема сопственим снагама и средствима. Државе које су замениле Византијско царство у улози врховног господара умеле су да поштују затечено стање. Венеција је, што се нарочито јасно види на примеру Дубровника 1205-1358, слала своје кнезове, захтевала лојалност у спољној политици и усмеравала је ка себи онај део трговачке активности потчињеног града који се обављао по мору. Угарски краљеви су се задовољавали именованем или потврђиванем градског кнеза и убирањем дела лучких такса. Српски краљеви су у градовима на јужном потезу обале постављали кнеза, узимали годишњи данак, препуштајући суђење заједници грађана. Врховна власт суседних држава и Венеције није спречавала све изразитије затварање и одвајање од залеђа, градови су се и формално сматрали и називали општинама (*commune*). Дубровник је и ту фазу превазишао и од XV века називао себе републиком (*res publica*).

У оквирима сваке комуне посебно долазило је до социјалне стратификације и изграђивања институција запањујуће сличних ако се има у виду да се сваки град одвојено развијао у друкчијим конкретним условима и да су међу њима биле знатне разлике у степену економског развоја. Униформност исхода се може објаснити околношћу да су сви градови имали пред очима Венецију као узор. То није необично, јер је Венеција после 1204. непосредно присутна у неколико градова, не само у Задру и Дубровнику, а и они градови који нису били под њеном врховном влашћу имали су с њом интензивне везе, јаче но са било којим другим италијанским градом. Угледање се може препознати већ код завођења већа, која замењују и потискују скупштину свих становника. Уколико је назив *generale consilium* могао да се сам од себе спонтано наметне, тешко је то претпоставити и за мала већа, а поготову за већа умољених (*consilium rogatum*), каква су имали Дубровник и Котор.¹²

11 Уз оно што је о мешовитом суду на граници (станак) рекао К. Јирчек, Историја Срба II, 137-143, још увек има значај веома стара расправа Валтазара Богишића, Станак по дубровачком закону од 1272 године, Гласник СУД 44 (1877) 197-231 (= Archiv für slavische Philologie 2 (1877) 570-593, на немачком, и Правни чланци и расправе I, Београд 1927, 97-128).

12 Монографски је обрађено само неколико градова: Zadar, Zagreb 1964; T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977; Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797, Zadar 1987; Povijest grada Nina, Zadar 1969; G. Novak, Povijest Splita I-III, Split 1957-1965; B. Krekić, V. Foretić Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries. A City Between East and West, Norman /Okl. 1972, Zagreb

С гледишта наше теме најважнија је околност да се у сваком од тих градова од Задра до Улциња нашла група грађана која је у својој малој средини себе видела у улози венецијанског патрицијата. Нема довољно елемената да се потпуније оцрта профил те елите у XIII и XIV веку. У њу су се свакако убрајали потомци најстаријег романског језгра и трговци, који су вукли напред градску привреду. Богатећи се лично, они су јачали економски потенцијал свога града. Удео су свакако имале и породице које су давале носиоце функција и црквене старешине. У изворима се припадници тога вишег слоја обележавају као *maiores, seniores* или *nobiles cives*. Они су, без сумње, водили главну реч у градским пословима и угледали су се на венецијански патрицијат и у томе што су настојали да из јавних функција и органа који одлучују од стране све оне који нису припадали њиховом кругу, који нису били *illemuniti* грађани. Типично средство за постизање тога циља била је локална *serrata del maggior consiglio*.

У току XIV века, негде раније негде касније, у свим градовима (осим два-три изузетка), донете су одлуке по којима су чланови *великог већа* (*maius ili generale consilium*) могли бити само они племенити грађани чији су очеви и дедови били чланови већа. То је био већ други социјални преврат, јер су у свим градовима, негде раније, негде касније, скупштине грађана биле замењене већима. Наследни принцип је начелно произлазио из општих схватања о племству, а практично је био уперен против дошљака и нових богаташа. Племенитост је била изједначена са чланством у већу, а тиме је истовремено обезбеђиван племићки монопол на управне и судске функције и уопште на власт у граду. Такве одлуке обележавају рађање једног умногосе особеног *патрицијата*.

Употребљени термин не потиче из оновремених извора, већ из концептуалног апарата нововековних историчара. Тамо где се употребљавала словенска терминологија опажа се карактеристичан утицај хронологије. За градско племство се никад неће употребити стара реч бољар, већ само сразмерно новија *власћела*. У Дубровнику је припадање властели подразумевало употребу назива кнез као еквивалент општој племићкој титули *ser*. Они који нису припадали кругу породица *nobiles-власћела* убрајани су у *populus* или *џук*. За разлику од јасно омеђеног и наследног градског племства, *џук* је резидуална категорија, обухвата све оно што остаје изван племства.

Подела на племиће и пук није мимоишла ниједан од градова Далмације и Зете, а формално затварање племства извршено је скоро у свима. Међутим, од петнаестак градова који се могу пратити, само у Дубровнику су ствари текле онако као у Венецији, тј. заведена је потпуна власт патрицијата и постигнута покорност пука, учврстио се патрицијски режим и одржавао се функционисање успешно све до Наполеоновог времена. У свим другим градовима дошло је одмах у почетку, још током XIV века, или касније, у првој половини XV века, до оштрих сукоба између патрицијата и пука. Ти сукоби су буквално трајали столећима и добијали су понегде облик преврата, погрома, крвавих обрачуна.¹³ У

1980; И. Синдик, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Београд 1950; Ж. Бујкулић, Правно уређење средњовековне будванске комуне, Никшић 1988; Бар град под Румунијом, Бар 1984.

13 У своје време су разлике у учвршћивању патрицијске власти тумачене супротстављањем „аристократског вала сјевера“ „архаичним демократијама југа“ и jakim византијским традицијама у јужним градовима. Уп. M. Sufflay, Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters, Denkschriften der Phil. - hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien 63, I (1924) 60-63. Настојао

време венецијанске власти над градовима (после 1409) борбе су се водиле најчешће политичким средствима пред млетачким локалним функционерима или пред Сињоријом (Владом) у Венецији.

Упорно настојање градског племства да сачува за себе искључиви утицај на вођење послова и исто толико енергично настојање најбогатијег дела пучана да разбије племићки монопол и извојује себи удео у частима и користима које доноси власт, представљало је извор социјалног и политичког динамизма у животу свакога града. Унутрашњи сукоби проистекли из тих напетости рефлектовали су се и на спољну политику градова. Пре завођења своје власти Венеција је у патрицијату далматинских градова имала противника, а међу утицајним пучанима своје савезнике, док је у време кад је њена власт била стара већ столеће, највише разлога имала да сумња (нарочито у Сплиту и Трогиру) у лојалност патрицијата, који је завидео на самосталности дубровачке господе и надао се да би под царем Хабзбурговцем могао уживати све слободе.

Тој врсти друштвене поделе трајност су обезбеђивале одредбе градских статута, затим устаљени облици организације управе, потврђивани кад би поједини град дошао под млетачку власт, најзад, и укупна врховна власт Венеције осигуравала је власт племства тиме што се заклињала да ће поштовати затечено уређење. С друге стране, веровање у нарочиту племићку крв, која се не сме мешати и кварити, рађа законске одредбе о забрани бракова са пучанским породицама, што прате и ојачавају уредбе о затварању већа. Племићка ендогамија имала је за последицу повезивање патрицијских породица из различитих градова, а појачавала је и осећај солидарности, нарочито кад би племство у неком граду било угрожено. Иако су били давнашњи сурови конкуренти Которанима, Дубровчани за време пучанског преврата (1380) помажу которску властелу да се врати на власт. Општију идеолошку подлогу, оправдање власти патрицијата, пружају културна супериорност романства и романске традиције, што стари, богатији и образованији део градских становника одвајају од сиромашних придошлица из словенског залеђа. Локалне хронике и традиције претендовале су на римско порекло патрицијата. Најдаље су ишли Сплићани, тврдећи да потичу од цара Диоклецијана. Савременици су запажали охолост и уображеност далматинског патрицијата, који се иначе није могао хвалити богатством, осим Дубровчана и делом Хварана.

Очување континуитета племићке власти имало је своју материјалну и квантитативну страну. Генеалогски континуитет и континуитет имања и поседа био је предуслов за одржавање те превласти. Извештаји из XVI века откривају сразмерно мали број племенитих породица. У Задру треба да је из 17 породица било 70 већника (одраслих мушкараца), у Шибенику 60 кућа (породица), у Трогиру 10, у Сплиту 16, у Дубровнику 30 кућа са 100 већника, у Бару 14 кућа, на Брачу 200 племића, на Хвару 38 кућа, Корчули 21, Рабу 14, Пагу свега 5, Крку 18, Цресу и Осору заједно 12 кућа. Према крају столећа опадао је број кућа и већника.¹⁴

сам да покажем да у основи лежи степен развијености града, способности градског горњег слоја да затворивши се управља судбином града. Жестоке борбе и оспоравања имамо на северу баш као у Бару и Котору. Историја Црне Горе III/1, 86-90 (С. Ђирковић).

14 Статистичке податке пружају извори почев од прве половине XVI века, нарочито извештаји млетачких функционера: *Commissiones et relationes Venetac I-III*, ed. Š. Ljubić, Zagabriae 1876-1880; *IV-VI*, ed. G. Novak, Zagreb 1964-1970. Уп. моју расправу из нап. 1.

Ако се сада са овим увидом у боље позната градска друштва касног средњег века вратимо оном великом простору који је обухватила српска држава Стефана Немање и његових наследника, морамо се пре свега другога питати о оквирима диференцијације и стратификације. Држава као целина могла је само у ограниченом обиму имати улогу таквог оквира, јер је и сама била недовољна интегрисана и тек с временом су се њени делови стапали у целину. Поред раније споменуте црквене организације у томе је значајну улогу имала владарска династија, уздижући изванредан број породица с којима је била у родбинским и брачним везама. Такве везе су се током времена умножавале и световна хијерархија се употпуњавала људима који су бивали намесници или носиоци дворских функција. Државна територија, променљива у опсегу, није била довољно повезана ни у току дотадашњег развоја уједначена да би могла представљати средину масовније диференцијације. Ипак и у врховима световног друштва долази до издвајања и повезивања на ширем простору, образује се такав, али високо постављен слој који упориште има у владајућој династији.

Међутим, дотадашњи развој је морао још раније довести до стратификације у појединим деловима државне територије, пре свега у оквирима некадашњих кнежевина. О њиховим владарским родовима имамо шкрте податке из X века, али нема доказа о континуитету. Династија у Дукљу, чији је последњи изданак кнез Михајло, коме су Немања и браћа били ујаци, нема познатих потомака. Ни из суседне Травуније немамо доказа о континуитету локалне аристократије. Надгробни натпис жупана требињског Грда - Грдеше, о чијим подвизима у српско-византијском рату зна да прича Јован Кинам, сведочи о жупанској породици (брат му је жупан Радомир) несумњиве снаге „в дни кнеза велиега Михаила”, последњег дукљанског владара.¹⁵ Нико се, међутим, касније не хвали да потиче од те породице, а требињска властела је сразмерно позната захваљујући документима Дубровачког архива и истраживањима М. Динића.¹⁶ Колико се могло сагледати, та властела се сва састојала од локалних поседника, једног типа племства млађег порекла, о коме ће још бити речи. У селу Пољица у коме је гроб жупана Грда налазимо у XV веку породицу малих племића Драганчића.

Из Захумља немамо карице која би повезивала евентуалне потомке Михајла Вишевића или великаша његовог двора са племством из доба Немањића, али имамо нешто више података о континуитету огранака Немањине породице, потомства његовог брата Мирослава, којима се гранање родословног стабла може пратити све до турског освајања. Захваљујући околности да је Захумље тридесетих година XIV века дошло под власт босанских банава, остала су у банским повељама сведочанства о континуитету великашких породица које се

15 Текст надгробног натписа жупана Грда и литература о њему; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, бр. 5, стр. 34. Као угледну личност Далмата (Срба) Грдешу спомиње Јован Кинам причајући о српско-византијском рату 1150. године. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 33 (Ј. Калић). И брат му је био жупан Радомир. Уп. и Ђ. Сп. Радојчић, Кинамов Γουρβερος, *Зборник радова Византолошког института* 8/1 (1963) 255-259.

16 Податке о посебном суду хумског племства приказао сам у: „Верна служба” и „вјерна господска”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* VI/2 (1962) 108-110. Јака хумска властела препознаје се у документу из 1278. чији је значај осетио већ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 40. нап. 34. Личности и породице у XIII в. спомињу се као сведоци у повељама кнеза Андрије и жупана Радослава.

наводе међу сведоцима, а поред тога и у једној установи, коју извори називају „питаније хумско”. Био је то поступак који је подразумевао да се сваки онај ко је осумњичен за нејеру може позивати на сведочење Венеције, Дубровника.¹⁷ Заједно са подацима о неколико породица које су оставиле трага у изворима, све то показује да се раније формирано владајуће слој бар делом одржао и после потреса изазваних променама политичке власти, како приликом уласка у састав српске државе Немањића тако и државе босанских банава.

Случај Захумља нам, дакле, открива да је и регионални оквир раслојавања и настајања хијерархије имао одређеног значаја, да је вероватно и друштвена врхушка израсла у време самосталне кнежевине IX и X века, имала удела у формирању позно средњовековног властеоског сталежа. У овој области се могу идентификовати породице чији утицај није локално ограничен, на које се морао ослањати господар државе у чији је оквир ушло Захумље. За тему о којој овде расправљамо случај Захумља је непогодан утолико што не допушта да се види како се та регионална аристократија интегрисала у друштвену структуру целе државе. Наиме, у периоду када је најбоље позната, та аристократија је изашла из састава српске државе. Ипак је пре тога дала бар део великаша који су у време освајања и ширења доспели у некадашње византијске области.¹⁸

Подручје на коме се могу пратити најмањи оквири у којима се дешавала друштвена диференцијација и настанак хијерархије такође је у последњем периоду изван српске државе. То су оквири жупа који су донекле осветљени у зони крашких поља у залеђу приморских градова, у неким случајевима се може посматрати земљиште које је дошло под власт приморских градова, било претворено у делове дистриката и прилагођено градском уређењу. Управо је то прилагођавање оставило трага у архивским подацима. Захваљујући томе могу се запазити сличности, али и контрасти у односу на оно што се раније у самим градовима дешавало.¹⁹

17 Од времена Стефана Дечанског и Душана запажа се међу великашима знатан удео оних пореклом из Хума, Травиније и Зете. Надгробни натписи обележавају и путеве ситније госпде. Један Вратко Чихорић се удавио у Нишави, а сахрањен је у Белој Цркви (Куршумлија). Један Познаниковић Загор(ани)нић (део натписа са личним именом оштећен) умро је у Приштини а вечно почивалиште је нашао у Грачаници. Томаш, син Гурда веза хумскога, подигао је 1427. задужбину близу Ораховца у Метохији. Уп. Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа, бр. 43 стр. 62-63; Г. Томовић, Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења господњег 1427. године код Ораховца у Метохији, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 63-78.

18 Ширење градског дистрикта проучавано је само у Дубровнику и Котору. После пионирске расправе К. Јиричека, Настојање старијих Дубровчана око раширења границе, Словинац II (1879) 58-59, 75-76 (= Зборник Константина Јиричека I, Београд 1959, 307-314), сваки део територије је добио монографију: Ј. Луčić, *Prošlost dubrovačke Astaraje, Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366*, Dubrovnik 1970; V. Foretić, *Kako je i kada Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika*, *Pelješki zbornik I* (1976) (са старијом литературом); N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, *Dubrovnik 1989*; J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj. Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*, *Anali Historijskog instituta 18* (1980) 57-89; J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405*, *Athivski vjesnik 11-12* (1968-69) 99-201; P. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, *Споменик СКА 66* (1926) 3-121; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj, Split 1941*; I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930. О дистриктима јужних градова (Будва, Бар, Улцињ) и тешкоћама њиховог омеђавања писао је више пута И. Божић. Уп. нарочито: *Историја Црне Горе II/2*, 172-186. Нормално је било да се градски дистрикт увећава, само у случају Будве знамо за обрнут процес: племенита општина паштровска развила се на делу некадашњег градског дистрикта.

19 Већ је Јиричек уочио податке о властеличинима, *Историја Срба I*, 261; II, 60-61, и тумачио их аналогично са ситним племством у Угарској и Пољској. А. Соловјев, *Сельаци-Племићи у исто-*

Када се посматрају жупни предели на дужем потезу од Пољица на северу до Паштровића на југу, може се запазити да долази до афирмације слободних власника наследне земље (племенито, племенита баштина), који се, иначе повезани крвним сродством, удружују у формалне скупове (сабор, збор), бирају неке од локалних органа, сматрају себе племством или племенитом општином. Слободни баштинници су свугде потврђени, али немају свугде услове да се потпуно развију. Појављују се под различитим именима: *дједићи* (*дедићи*, *дидићи*), *баштићи*, *власћеличићи*, а у латинским или италијанским текстовима и као *cintiloti* или *zentiloti*. У неким случајевима као што су Стонско полуострво, Сланско приморје, Конавли, предели који су у току XIV и XV века дошли под власт Дубровника, знамо и њихову судбину. Како је град имао уобичајени поступак са стеченим земљама, делио их је на уједначене парцеле и додељивао свим патрицијским и једном броју одабраних пучанских породица, за баштиће или *cintilote* није било места. Зависни људи су доспевали под нове господаре заједно са земљом на којој су становали и коју су обрађивали. Уколико се са таквом судбином нису мирили, слободни баштинници су се морали одселити, јер њих нова власт није трпела ни као господаре земље, ни као слободне људе без обавеза. Изузетак је начињен само 1419. за 66 породица јужног дела Конаваоске жупе, откупљене од војводе Сандаља Хранића. Уступак је био одговор на побуну слободних баштинника који су се осетили угрожени. Затечене породице су дубровачке власти сврстале у три категорије, што сведочи о осетним имовинским разликама. У некој пропорцији према ономе што су раније имале, ове породице су добиле или по 12 златица обрадиве земље са кућом и обором (њих 10), или по 6 златица (21 породица) или по 3 златице (35 породица).²⁰

Захватање територија из залеђа довело је до занимљивог укрштање две врсте друштвене поделе, оне у градовима која је већ била завршена и која је дала патрицијат, и оне на територији, која је била на путу да затвори и заокружи сталеж ситног племства. Није без интереса околност да стара властела, она која је била пред очима градског патрицијата, одсуствује, јер живи изван оквира жупе у дворовима и замковима. У маси становника жупе издвајају се они од племена, који успевају да очувају наследне поседе и да се одбране од зависности и обавеза карактеристичних за слој радника. С друге стране, та жупска аристократија племена није имала никакве изгледе у одмеравању снага са патрицијатом кад би се нашао у градском дистрикту. Под влашћу града образовао се униформни слој подложника (*fustici*, *villani*, посадници, понегде и влаштаци). У жупама које нису доспеле под власт града, као што су Требиње или Драчевица, процес се завршио и довео до појаве ситног племства, чији се поседи и генеалогичке донекле могу реконструисати захваљујући траговима у Дубровачком архиву. Од збора требињског остало је писмо Дубровчанима и понеки податак

рији југословенског права, Архив за правне и друштвене науке 25 (1935) 455-464, дао је шири компаративни оквир, али му је емпиријски материјал био преоскудан. Тек су М. Динић, Хумско-требињска властела, Београд 1967, и И. Божић у радовима које наводим у следећим напоменама, открили и саопштили грађу која осветљава овај слој.

20 Тачно је запажање Јиричека, *Историја Срба II*, 30-31, да су зборови на дубровачкој територији „пасивни селачки скупови, сазивани од дубровачких чиновника (...)”. То међутим, не може важити за збор требињски, који путем гласника и писама преговара са дубровачком владом. Разлике се могу упоредити са онима између скупштине становника града и каснијих племићких већа.

из времена преговора са Дубровником.²¹ Веома особен је резултат развоја у осамостаљеном делу будванског дистрикта који ће добити име Паштровићи по племићкој општини насталој од потомака досељених сточара (pastores), подељених на дванаест племена, поноситих на своју старину толико да су привилегије изводили из даровница римских царева.²² Исто је тако занимљиво устројство Пољница, жупе између Сплита и Омиша, познато захваљујући Пољичком статуту (1444) и млетачким документима. У пољичкој општини је просечно свака пета породица припадала ситном племству са наследним поседима у оквиру жупе. Разликовала су се чак два слоја, од којих се један називао босанским и потицао је од слободних баштиника (дидићи), док се други називао угарским и потицао је од локалних функционера уведених у време власти угарских краљева у другој половини XIX века.

Судећи по том малом делу јужнословенског простора, који је једини погодан за посматрање, могло би се закључити да је најслабији, али најмасовнији, најкасније приспели део господарећег слоја формиран у оквирима жупа и мањих територијалних целина у касном средњем веку. За хронолошко процењивање колико је одмакао процес диференцијације може послужити случај жупе Грбља коју је српски краљ Милутин даровао Котору 1307. То је најранији случај даривања пространијег земљишта граду.²³ У сачуваној документацији, одредбама Которског статута, не прави се разлика између категорија становника, и њихових имања, али у каснијим временима је дошло до великих напетости, побуна и устанака становника Грбља, крвавих репресалија од стране которског патрицијата. Тада се показало да је међу многим тачкама спорова било и тврђење једног дела становника жупе да су на својој наследној земљи, да је имају хиљаду година. Наравно, не упуштамо се овде ни у појединости грбљских револта ни у основаност захтева једне или друге стране, за нашу тему је важна околност да је до наглашавања наследности, борбе за баштине, дошло тек после дугог живота под которским патрицијатом, кад су у суседству постали видљиви исходи друштвеног развоја, кад су у околним пределима слободни баштинници постали наследни племићки сталеж.

Враћајући се после свих ових запажања и закључака не питању о онима на којима цео свет почива него друштвеној подели којом оперише Душанов законик, на којој почива описивање друштва и уређења средњовековне Србије, потребно је нагласити да ниједан од два елемента поделе друштва у коме Законик функционише, ни *власћела*, ни *себри*, нису могли представљати хомогени и релативно интегрисани друштвени слој. Сваки од тих термина покрива бројне елементе неједнаког порекла, настале у различитим временима и у неједнаким општим условима. Законик својом терминологијом, својим из византијског права преузетим начином посматрања друштвене реалности, настоји да уједначи

21 И. Божић, Средњовековни Паштровићи, историјски часопис 9-10 (1959) 151-185 (= Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 105-149).

22 Племенити људи Пољичани у XV веку, Глас САНУ, Одељење друштвених наука 15 (1971) 67-102.

23 Уз већ наведене радове И. Стјепчевића и И. Божића уп. М. Милошевић, Ставови грбљанских побуњеника од револта против которских земљопоседника до предаје Турцима, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 25-47, и С. Ђирковић, Влаштакци - страница из социјалне историје, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 39 (1988) 34 - 41, где се у оба рада тражи општија друштвена подлога грбљског бунтовништва.

друштвену структуру државе, да је приближи Царству као тешко достижном идеалу.

Друштвена хијерархија изграђена до времена Душановог законика била је у каснијем развоју најмање два пута до темеља протресена, једном кад су се на рушевинама некадашњег царства развиле и заокружиле територије облачних господара, и други пут, кад су османлијски освајачи освојили простор на коме се дотле развијала српска држава.

Summary

Sima Ćirković

The Rise of the Serbian Social Hierarchy

Some Serbian medieval texts know a tripartite division of society represented by the priest, the warrior and the tiller. The legal Code of Stephen Dušan (1349, 1354) has a twofold division in *vlastela* and *sebri* that corresponds roughly to the division in *nobiles* and *populus* in the urban societies. Both divisions hardly correspond to the social reality because each term covers various and heterogeneous groups. The term *vlastela* (nobility) covers at least three different layers: lords related to the dynasty of Nemanjići, regional nobility descending from the rulers and lords of former independent principalities (Zahumlje, Travunija, Duklja, 9th-11th centuries) and local gentry formed in the 14th century within the *župe* (counties) with a substantial proportion of free landowners (*dedići*, *baštići*, *zentilotti*).